

Havas László

A klasszika-filológiai műhely tevékenysége a Debreceni Egyetemen *

A hagyományok

A közelmúltban elhunyt nemzetközi hírű és rangú magyar klasszikus-filológus, Borzsák István több mint 50 évvel ezelőtt közreadott egy monográfiát ezzel a címmel: *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei* (Budapest, 1955). Ebből a könyvcíméből az a megállapítás adódna, hogy a magyar klasszika-filológia bölcsője itt Debrecenben ringott. Ez azonban a jeles szerző felfogása szerint sem így volt, hiszen a szó tágabb értelmében az ókori kultúrával, illetve a latin és a görög nyelvvel való foglalkozás Magyarországon már jóval korábban megindult, mint ahogy a 18–19. század fordulóján élő Budai Ézsaiásnak, a Debreceni Református Kollégium egykori professzorának tudós tevékenysége kibontakozott és kivirágzott. Hogy az ókor és nyelvei iránt való érdeklődés Magyarországon milyen régi, jól kitűnik abból az áttekintésből is, amelyet a XIII. Nemzetközi Neolatin Tanulmányok konferenciájának 2006. augusztusában Budapesten történő megrendezése alkalmából a Magyar Neolatin Egyesület (*Hungaria Latina*) „Companion to the History of the Neo-Latin Studies in Hungary” (Budapest, 2006.) címmel adott ki, s amely kiadvány ugyanakkor arra is rámutat, hogy Debrecen valóban hosszú évszázadokon keresztül fontos szerepet töltött be az antik kultúra és nyelvek ápolása területén, különösen azóta, hogy 1538-ban megkezdte működését a Debreceni Református Kollégium. Itt magától értetődően az ún. három szent nyelv, tehát a héber, a görög és a latin mindig is nagy jelentőséggel bírt, hiszen a teológia művelése és tanítása ezek ismerete nélkül nem lehetséges. Ilyen módon Borzsák István fentebb említett könyvének címe inkább úgy értelmezendő, ahogy ezt a szerző meggyőzően ki is fejt: Budai Ézsaiás tevékenységével valójában csak az ún. modern klasszika-filológia bontakozott ki Debrecenben, hiszen a jeles magyar tudós a modern európai klasszika-filológia egyik nagy megalapozójának, Chr. Heynének tanítványa volt, akinek felfogását és kritikai módszereit valóban a debreceni mester közvetítette elsők között hazánkban. Ezzel Budai Ézsaiás ténylegesen és tevélegesen az ún. „romantikus” klasszika-filológiai törekvések egyik első hazai művelői közzé tartozott, még akkor is, ha

* Szerző ezúton fejezi ki köszönetét Mudrák Józsefnek, aki újabb adatokkal és mások pontosításával segítette a tanulmány megírásában.

voltak már korábban is olyan magyar humanisták, akik például a szövegkritikában és a szövegvizsgálatokban, azaz a latin és görög textusok hagyományozódásában felül is múlták Budai Ézsaiásnak élete végéig létrehozott teljesítményét. Gondoljunk például olyanokra, mint Zsámboki János, aki a 16–17. század folyamán nemzetközi hírnévre tett szert kiadásaival, vagy Teleki Sámuel, aki Janus Pannonius szövegeinek gondozásában hozott létre maradandó értéket. Budai Ézsaiás tehát nem annyira tudományos teljesítményében vált a magyar klasszika-filológia egyik megalapozójává, hanem inkább a modern irányzat hazai elterjesztésében bizonyult igazán kezdeményező egyéniségnek.

A klasszika-filológia a Tisza István-Tudományegyetem első évtizedeiben

Mindez jól megmagyarázza, hogy amikor az 1912. évi XXXVI. törvénycikkely alapján hozzáálltak a Debreceni Tudományegyetem megszervezéséhez, amely az 1914–15-ös tanévvel kezdte meg működését, akkor a Bölcsészet-, Nyelv, és Történettudományi Karon két klasszika-filológia tanszék is volt (görög és latin), az I. és II. számú, éspedig olyan ismert professzorok irányítása alatt, mint Darkó Jenő és Láng Nándor. Igaz, egy 1943-as tanulmányában Marót Károly a debreceni klasszika-filológia műhelyről bizonyos fenntartással nyilatkozik, úgy véelve, hogy annak arculata „kevésbé markáns”, mint az összehasonlításban figyelembe vett akár budapesti, akár kolozsvári, akár szegedi egyetem hasonló feladatkört ellátó intézménye. Marót Károly még azt is megjegyezte, hogy Debrecen annyiban talán mégis elsősorban Budapesthez hasonlít, hogy itt a görög-latin filológiai szeminárium főképpen a magyarság kapcsolatait igyekszik felmutatni a görög-római művelődéssel. Ennyiben tehát a profilt nem vitatta el a debreceni műhelytől, noha különösebb önállóságot nem is tulajdonított neki.

Ma úgy tűnik, hogy ez az értékelés csak részben állja meg a helyét. Igaz, hogy Darkó Jenő valóban mindennek előtt a magyarországi bizantológia egyik fő reprezentánsa volt, aki akadémiai székfoglaló előadásában is Bölcs Leó „Taktika”-jának hitelességét vizsgálta magyar történeti szempontból (1914). Mindazonáltal kiváló művelője volt a klasszika-filológia egyik legfontosabb szakterületének, a kritikai szövegkiadásnak, miként azt egy bizánci szerző (Laonikos Chalkokandylés) történeti munkájának általa elkészített, és sok szempontból máig érvényes és mértékadó kiadása bizonyítja (I–II., Budapest, 1922–1927). Darkó Jenő speciális, a magyar bizánci kapcsolatok iránti érdeklődése ellenére ugyanis széles és általános műveltségű tudós volt, aki korábban az Eötvös Collegium tagjaként szerzett görög–latin szakos tanári és bölcsészdoktori oklevelet, majd a müncheni egyetemen volt állami ösztöndíjas, később pedig több európai könyvtárban folytatott alapos kéziratvizsgálatokat, melyek megalapozták máig értékes szövegkiadói tevékenységét. Nem véletlenül lett tehát Darkó Jenő a Ma-

gyar Tudományos Akadémia levelező tagja, aki később még az olasz akadémia tiszteletbeli tagságát is elnyerte (1936: Accademia degli Arcadi – levelező tag). Darkó Jenő tehát aligha mondható egysíkú kutatónak, hiszen nem véletlenül ismerte el kitüntetéssel őt a görög akadémia is (Szent György érdemrend), s nem véletlenül ő tájékoztatta folyamatosan a Németországban kiadott nagyírú szakfolyóiratot, a *Byzantinische Zeitschrift*-et a magyarországi bizantológiai kutatások alakulásáról. Sokat tett az új magyar tudományos klasszikus-filológus nemzedék kinevelése területén is, úgy hogy az 1980-as évek elején joggal emlékezett meg róla az akkori Kossuth Lajos Tudományegyetem Klasszika-filológiai Tanszéke, amikor a száz éve született és 40 évvel korábban elhunyt tudósnek egy külön konferenciával tisztelgett, s a tudományos előadásokat idegen nyelven a tanszék folyóiratában, az *Acta Classica*-ban közzé is tette. Az egyik tanulmány joggal mutatott rá arra, hogy a platóni filozófia hatását a bizánci szellemi kultúrában, sőt magában a történetírásban Darkó Jenő milyen kiváló érzékkel és meggyőző módszerességgel mutatta ki.

Ami Láng Nándor tevékenységét illeti, az sem mondható provinciálisan elszigeteltnek, ahogy Marót Károly név nélküli utalásából ez annak idején kitűnhetett volna. Mi több: Láng Nándor ugyancsak valóban európai szintű tudományos felkészültség részese volt, aki Párizsban, Londonban, Belgiumban és Németországban folytatott tanulmányokat, illetőleg kutatómunkát. Szerepe a magyar klasszika-filológiai képzés szempontjából főképpen a latin tanári képzés területén legföljebb annyiban mondható bizonyos szempontból problematikusnak, hogy az ő tevékenységében igazában nem a latin filológia játszott meghatározó szerepet, bár pályája kezdetén érdeklődést mutatott a lexikográfia, illetve a szótártani tanulmányok iránt is, de későbbi munkássága mindinkább a vallástörténet, valamint a régészet irányába tolódott el. E vonatkozásban is születtek ugyan általánosabb érdeklődésű és érdekű munkái, mint például a görög művészet története a Beöthy Zsolt által szerkesztett „A művészetek történeté”-ben (I. Budapest, 1905.), de Láng Nándor igazi tudományos munkássága a későbbiekben azért valóban Juppiter Dolichenus pannóniai kultuszának vizsgálatai irányába mozdult el, miként azt Marót Károly már többször említett dolgozatában nem éppen dicsérő módon látszik fölemlíteni, szemére vetve e jeles magyar tudós-
nak (aki egyébként nem csak az MTA levelező, majd végül tiszteletbeli tagja volt, hanem egyúttal a padovai egyetem díszdoktora is), hogy „A ’régiek’ közül az utóbbi években szinte teljesen a hazai, ún. provinciális régészet szolgálatára adta erőit.” Igaz, az 1950-es évek elején Marót Károly már több megértéssel viszonnyult egykori mesteréhez, akinek mint maga mondta, „kilenc *lustrumja* (azaz 45 éve) már, hogy megfürdött atyai jóságának sugaraiban”, de azért az éppen 1952-ben elhunyt jeles régész emlékének túlságosan is rajta maradt a „nem igazán klasszikus-filológus” minősítés. Ezért újraértékelésében nyilván hasznos lehetett az az 1983-as konferencia, amelyet e jeles tudós emlékének szentelt a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Klasszika-filológiai Tanszéke, idegen nyelven

is megjelentetve a megemlékezés anyagát, benne közzétéve Láng Nándor életművének teljes bibliográfiáját is (Acta Classica, 1983.). A közelmúltban az egyetem központi épületének 40-es termét is Láng Nándor emlékének szentelték, s e terem a többi jeles debreceni klasszikus-filológus képét is őrzi.

Láng Nándor az egyetem leginkább kedvelt, sőt minden túlzás nélkül elmondható, leginkább szeretett professzora volt, nevét minden nemes ügy kapcsán megtalálhatjuk, legfőképpen azonban az egyetemi diákjóléti intézmények megszervezése fűződik a nevéhez. A diákság legfőbb patrónusaként nemcsak szervezett és másokat bírt rá a jótékonykodásra, hanem maga is jó példával járt elől, ajándékozásaival és alapítványaival nagyban hozzájárult az egyetem és a diáksegélyezés fejlődéséhez. A szervezési munkában Láng elfáradva, nagyon is korán, már 1932-ben nyugalomba vonult, nem engedve a kartársak marasztaló kéréseinek. Tanszékét a nagy gazdasági válság idején rosszul értelmezett takarékoságból nem engedték betölteni, így az ógörög nyelv professzora, Darkó Jenő helyettesítette működésével a latin tanszék tevékenységét is, egészen saját, 1940-ben bekövetkező haláláig.

Darkó Jenő és Láng Nándor voltaképpen igen elmélyült és számottevő tudományos munkássága nem maradt folytatás nélkül, sőt az utódok munkája mind a képzést, mind pedig a tudományos palettát színesebbé tette. Történt ez részben Mészáros Ede révén, aki szintén az Eötvös Collegium tagjaként indult el pályáján, majd dombóvári és nyíregyházi, illetve pécsi gimnáziumi tanítás után vette át 1940-től a II. klasszika-filológiai (latin) tanszék irányítását az akkori Debreceni Tisza István Tudományegyetemen, az időközben elhunyt Darkó Jenő (illetve Láng Nándor) utódként. Az ő munkásságának a középpontjában egyértelműen a latin filológia állt, hiszen a horatiusi szatíra kutatója volt, ez utóbbi tárgykörből készítette habilitációs értekezését is. Mégis igazi kutatási területévé a magyarországi latinság lett, s ez határozta meg alapvető kutatási irányát, amelynek középpontjába a magyarországi középkori latinság főbb sajátosságainak tisztázása került (Műhely, 1937–1939). Mészáros Ede nemcsak vizsgálta a közép- és neolatint, főként annak magyarországi változatát, hanem kitűnően írt és beszélt is latinul. Tanítványai később is szívesen emlékeztek arra, hogy milyen sokat lehetett tanulni latin nyelvű irodalomtörténeti előadásaiból, s ennél fogva nem tekinthetjük véletlennek, hogy a Szentpétery Imre által szerkesztett *Scriptores rerum Hungaricarum* (Budapest, 1937–1938 I–II.) becses forráskiadvány latin nyelvű tanulmány- és jegyzetszövegeit Mészáros Ede fordította latinra a korabeli nemzetközi elvárásoknak megfelelően, mert abban az időben az ilyen kritikai kiadásokban szinte kötelező volt a latin nyelv használata a tudományos apparátusban. A debreceni tudós kiválóan oldotta meg ezt a feladatát, s elmondhatjuk, hogy az ő akkori szövegezése messze meghaladja azt a színvonalat, amelyen a mai forráskiadványok többsége nemzetközi szinten mozog, ahogy erről többek között K. A. Neuhausen kritikái tanúskodnak. Sajnos, Mészáros Edének meg kellett érnie, hogy 1950-ben tanszékének működését átmenetileg felfüg-

gesztették, ahogy ez az ország összes vidéki egyetemén bekövetkezett, és csak 1957-től újulhatott meg ismét a latin nyelvi képzés. Az 1950-es évek elején Mészáros Ede kénytelen volt a latin nyelv egyszerű oktatójává válni a debreceni felsőoktatási intézményben, bár bizonyára öröme szolgált az, hogy még megérthette, amikor 1958-ban az intézmény falai között újra megindulhatott a latin szakos képzés. Ebben azonban ő már csak óraadóként vehetett részt. Munkásságának elismeréséhez hozzájárult a Klasszika-filológiai Tanszék 1990-es emlékülése, ahol a tudományos előadások mellett volt tanítványok is emlékeztek egykori professzorukra.

A latin és a görög oktatása a II. világháború éveiben és után

Darkó Jenő helyére Szabó Árpád lépett, aki maga is volt Eötvös-kollégistaként indult, de 1938-ban már Frankfurtban habilitált, s a korabeli nagyhírű vallástörténész, W. F. Otto egyik kedvenc tanítványának mondhatta magát. Mesterével családi kapcsolatba is került, mert e kiemelkedő német tudós leányát vette feleségül. Nyilván nemcsak ennek a rokoni kapcsolatnak volt azonban szerepe abban, hogy 1940-ben Szabó Árpád elnyerte a debreceni I. Klasszika-filológiai (görög) tanszék professzori tisztét, hiszen az ekkor még csak 27 éves fiatalember valóban zseniális kutatóként indult. Gyorsan felfelé ívelő pályáját nem csak Marót Károly sokat idézett cikke méltányolta elismerően, hanem az egykorú diákok is csodálattal emlegették még évtizedek múlva is nagyhatású előadásait, még akkor is, ha ezek túlmutattak a klasszika-filológia szűkebb területén (amelyhez a szerzőnek Periklészről és Démoszthenészről írt munkái kapcsolódtak), mert a fiatal tudós zseni nyíltan szembehelyezkedett azzal a német megszállással, amely az egyetem önkormányzatát sem tartotta tiszteletben. Amikor 1944 tavaszán a mélosziak gyászáról tartott megindító előadást, minden hallgatója tisztában volt vele, hogy az ifjú professzor valójában a történelem ürügyén a hitleri fasizmus felett mond ítéletet. Szabó Árpád a II. világháború után is még három évet a debreceni egyetem klasszikus-filológus professzoraként töltött el, s gyorsan átállt a marxista kutatási vonalra, néhány olyan vallástörténeti írást közölve ezekben az években, amelyek mai szemmel nézve igen vulgarizáló dolgozatoknak tűnnek. Szabó Árpádnak az útja innen nem csak Budapestre vezetett, hanem ennek a felületes marxista nézetnek a felülvizsgálatához is, ami őt arra készítette, hogy részt vegyen az 1956-os eseményekben, ezért később elveszítette pesti egyetemi állását, s igazában csak ezután bontakozott ki az a matematika- és tudománytörténeti tevékenysége, amely számára a nemzetközi tudományos elismerést, és számos akadémia tagságát meghozta. Mindez azonban már nem tartozik szorosabb értelemben vett debreceni éveikhez, s így nem foglalkozunk ekkori munkásságával, bár hozzá kell tennünk, hogy amikor egy időben országosan meglehetősen elutasítón viszonyultak a debreceni klasszika-filológiai tanszékhez, akkor Szabó Árpád egyike volt azoknak a kiemelkedő ókortudósoknak, akik igyekeztek megóv-

ni a debreceni értékeket. Szabó Árpád a 70-es, 80-as és a 90-es években a Debreceni Egyetem számos klasszika-filológiai rendezvényén vett részt, több értékes tanulmányát is rendelkezésére bocsátva az *Acta Classica* című folyóiratnak. Az egyetem és a fiatal klasszikus-filológus nemzedék elismeréssel adózott Szabó Árpád ilyen érdemeinek, s díszdoktorai sorába iktatta azt az egykori debreceni professzort, aki 1993-ban már a rendszerváltás után a Széchenyi-díjat is elnyerte.

A latinképzés átmeneti szüneteltetése Debrecenben és az újraéledés időszaka

Már utaltunk rá, hogy az 1950-es évek első felében a vidéki egyetemeken felfüggesztették a latin tanári képzést, s ilyen módon Debrecenben is megszűnt a Klasszika-filológiai Tanszék, amelyből korábban kettő is működött, az egyik inkább a görög stúdiumok művelését, a másik pedig a latin tanulmányokat állítva a középpontba. Minthogy a tanszékek megszűntek, ezért az egykori munkatársak, legalább is azok, akik még éltek és munkaképesek voltak, kénytelenek voltak elhagyni korábbi munkahelyüket, s főleg az egyetemi könyvtár fogadta be őket, mint pl. azt a Varga Lászlót, aki már a második világháborút megelőző és alatti években magántanárként a magyarországi neolatin kultúra és általában a nemzetközi újlatin műveltség egyik legkiválóbb szakembere volt. Ezt igazolja szépen induló szakmai tevékenysége, amely az alábbi kutatási eredményeket hozta. 1938-ban tette közzé szép tanulmányát: „Hannulik János, a 18. század Horatiusa” címmel, s két évvel később megjelent másik alapvető munkája is: „Németi Pál, a debreceni kollégium latin diákköltője” (Debrecen, 1940.). Ugyancsak a maga tárgyában mindmáig jelentős munkája: „Görög reminiscenciák gr. Széchenyi István műveiben” (Debrecen, 1931.).

Szerencsére az 1956-os széles körű népi megmozdulásnak, amely az akkori Kossuth Lajos Tudományegyetem értelmiségi köreit is alaposan megmozgatta és lázba hozta, volt annyi eredménye, hogy újraindították a latin szakos tanári képzést a vidéki egyetemeken. Így került sor a Klasszika-filológiai Tanszék újrafelállítására a debreceni egyetemen is, még ha ez csak erős korlátozással valósult is meg, hiszen a korábbi két tanszék helyébe csupán egyetlen lépett, s nem indult újjá a görög szakos tanári képzés sem, hanem pusztán latin tanárok képzése folyt immár a Kossuth Lajos Tudományegyetem égisze alatt. Ennek vezetője lett Gaál László, aki régebben a karcagi gimnázium igazgatója volt, egészen nyugdíjba vonulásáig, de egyébként klasszikus-filológusként, mi több, a magyarországi iranisztika egyik jeles képviselőjeként indult. Már fiatalon, 1913-ban doktori oklevelet szerzett Kolozsvárott *Bacchylides hang- és alaktana* című munkájával, de igen fontosnak bizonyult a latin kiejtés kérdésével foglalkozó munkája is, amely 1926-ban látott napvilágot az Országos Református Tanáregyesület évkönyvében. Mint középiskolai tanár Esztergomy Ferencsel és Nagy Pállal együtt elkészített egy „Latin Nyelvtan”-t is, ami jól mutatja felkészültségét a klasszikus antikvitás nyelvi kultúrája területén, úgy-

hogy ennek alapján nem volt egészen indokolatlan, hogy Gaál Lászlót bízták meg a debreceni latin nyelvű tanári képzés újraindításával.

Igaz, mutatkozott ezzel kapcsolatban némi ellentmondás is, hiszen a megelőző években, már mint nyugdíjas középiskolai tanár, Budapesten az ELTE-n megbízott előadóként szanszkritot, avesztai, óperzsa és oszét nyelvet tanított, ami kiválóan megfelelt az indoeurópai nyelvészet területén addig elért jártasságának, sőt nemzetközi kutatói hírnevének. Ezért némiképp meglepetésnek számított debreceni kinevezése, noha a legutóbbi években Gaál Lászlónak voltak azért eredményei a latin irodalom ápolása területén is, hiszen ő ültette át magyarra Ovidius „Naptár” című tanítókölteményét, akár csak „Szerelmek” című versgyűjteményét. Gaál László az 50-es évek második felében Debrecenben folytatott egyetemi tanári tevékenységét a klasszika-filológia hatékony továbbadásában az is megnehezítette, hogy nemcsak testileg nehezült el mind jobban, de alkotói személyisége is egyre kisebb hatékonysággal működött. Egyik egykori volt tanítványától hallottam, hogy a római irodalomtörténetből tartott előadásain csaknem sűrűbben esett szó a töltött káposzta készítésének rejtelseiről, mint a latin nyelven íródott világirodalmi rangú alkotásokról, holott korábban Gaál László ezekről is felkészülten, sőt magával ragadóan tudott beszélni, miként azt egy másik korábbi tanítványától hallottam. Ez annál inkább igaz lehetett, mert ez az utóbbi nyilatkozó nem más volt, mint a később maga is jeles ókortudósként és debreceni professzorként tevékenykedő Sarkady János, aki e sorok egyik írójának, Havas Lászlónak is egyik, éppen finom kritikájáról jól ismert mestere lett, még ha nem is itt Debrecenben, hanem Budapesten.

A klasszika-filológia virágkora a Kossuth Lajos Tudományegyetemen, és ami utána jött

A döntő fordulatot a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen újjászervezett Klasszika-filológiai Tanszék életében 1963 hozta meg, amikor az '56-os tevékenysége miatt az ELTE kötelékéből elbocsátott Borzsák István került a tanszék élére. Itteni működése korszakhatár volt a tudományos műhely életében, úgyhogy szinte alig lehet róla elfogultság nélkül szólni. Egy rövid jellemzésben mégis a következőképp tudjuk személyiségét és jelentőségét értékelni, ahogy ezt már közvetlenül halála után is megtettük a Debreceni Disputa hasábjain. Ebből az alkalmából ezekkel a gondolatokkal próbáltuk feleleveníteni alakját, mint a magyar és nemzetközi ókortudomány egyik példaadó személyiségét.

„A magyar kultúra olyan alakja távozott ebből a földi létből 2007. december 9-én, aki hatalmas, ám nemcsak mennyiségében óriási, de színességében is rendkívül változatos életművet hagyott maga után, mely nem csupán a klasszikus antikvitásra terjed ki, hanem a középkor, sőt az újkor művelődésének számos területét is érinti. Olyan tudós, aki tudományos és oktatói tevékenységével hazánk és Európa nem egy műhelyében is jelen volt, s szelleme bizonyára még

távozta után is jó ideig éreztetni fogja hatását. Mindez kétségkívül összefügg szívós munkabíráásával és állhatatosságával, noha semmiképp sem magyarázza elegendően személyiségének hatását: merthogy ehhez az alkotói fáradhatatlansághoz a maga nemében szuverén szellemiség is párosult.”

Kezdjük ez utóbbival. Borzsák István egyedülálló nyelvtudás és szellemi paléozottság birtokában volt, amelyre bizonyára nem csak rendkívül széleskörű olvasottsága révén tett szert, hanem az őt felnevelő szellemi közegekkel való kontaktusa révén is. Közülük alighanem az 1924 és 1932 között látogatott Lónyay utcai Református Gimnázium, majd a régi Eötvös Collegium s annak becses könyvtára kívánkozik az első helyre, bár nem feledkezhetünk el a Pázmány Péter Tudományegyetem olyan professzorairól sem, mint Huszti József és Alföldi András, akikhez fűződő kapcsolatát Borzsák maga is számos írásban idézte fel. A rendkívüli nyelvi felkészültség és roppant műveltség tette lehetővé Borzsák István számára, hogy igazán árnyaltan és sokoldalúan vizsgálja az ókori szövegeket csakúgy, mint a közép- és újlatin textusokat, legyen szó akár költészetéről, akár történetírói alkotásáról vagy éppen szónoki műről. Megítélésünk szerint ez az értelmezői finomság volt Borzsák István tudományos munkásságának legfőbb értékadója és vonzereje. A klasszika-filológiának ez az elévülhetetlen részleme magyarázza azt, hogy az elmúlt években, amikor kötetbe gyűjtve újra megjelentek korábbi tanulmányai (*Dragma, I–VII*, 1994–2006), nagy többségüket időtállóan érezhette az olvasó és a tudós közönség, még akkor is, ha az egyes kötetek anyagát nem fogta át mindig nagyobb rendszerező elv. Borzsák István utolérhetetlen szövegvizsgáló talentuma magyarázza azt, hogy bár ő nem volt olyan nagyhatású és szenvedélyes előadó, mint például nemzedékének másik filológusa, Szabó Árpád, akiről már fentebb szóltunk, az ő tanítványainak köre mégis lényegesen gazdagabb lett. (Jóllehet ez azzal is összefügg, hogy Borzsák István jóval több időt tudott eltölteni a katedrán.)

Szerencse, hogy ennek az általa nyújtott szellemi művelésnek Debrecen is részese lehetett. Debrecen protestáns szellemisége különösképpen vonzhatta a református lelkészi családból származó Borzsák Istvánt, kandidátusi értekezése, a *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei* is, melyről korábban már szintén szóltunk, e város szellemi örökségét vizsgálta egy európai műveltség kontextusában. Amikor 1956 után eltávolították az Eötvös Loránd Tudományegyetemről, először Debrecenben nyílt számára lehetőség arra, hogy újra tanítson, s az itt eltöltött tizenöt év (1963–78) alkalmat adott számára egy életképes tudományos műhely kiépítésére is. E műhely tudományos teljesítményét és nemzetközi elismertségét főként az általa alapított idegen nyelvű folyóirat, a mindmáig fennálló *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* bizonyítja. Tevékenységi ideje alatt az egyetem Klasszika-filológiai Tanszéke több tehetséges fiatal oktatóval gyarapodott (Tegyey Imre, Németh Béla, Gesztelyi Tamás, Nagy Ilona – az intézményhez kerülés sorrendjében), s megindult a műhely könyvtári állományának szakszerű fejlesztése is. Ezekben az években készült el szakmai munkássá-

gának egyik legtekintélyesebb összefoglaló alkotása, a *Realencyclopädie* számára írt, monográfia értékű Tacitus szócikk (*C. Cornelius Tacitus der Geschichtsschreiber [Tacitus a történetíró] – 1978*), amely a szakemberek számára mind a mai napig referenciaértékű. S ugyancsak a debreceni években születtek meg azok a *Horatius-kommentárok I–III.* (1969–75), amelyek máig kiválóan szolgálják az újabb latin szakos tanárok s a friss tudósgeneráció képzését. Némi interregnum után, amelyet Borzsák István Budapestre távozása után az ugyancsak a közelmúltban elhunyt Sarkady János vezetésével vészelt át a tanszék, jobb híján e sorok egyik írója, Havas László vette át a következő huszonöt évre a debreceni tanszék irányítását, ahol nemcsak a szakképzés maradt fent, de 1996 óta előbb önálló, majd társdoktori iskola is működik, igyekezve megőrizni a Borzsák-örökséget. Ezt leginkább az *Acta* megszakítatlan kiadása bizonyíthatja, amihez azonban időközben társult egy újabb sorozat is, az immár több mint húsz kötetből álló *AGATHA (ΑΓΑΘΑ)*, amelynek talán Borzsák professzor is adózhatott némi elismeréssel, hisz közlésre neki adta át egyik kedves utolsó munkatársának, Rimócziné Hamar Mártának tanulmánykötetét (*Szemek, mint két ragyogó virág... , öszegyűjtött tanulmányok, Debrecen, 2007*). Sajnos, Borzsák István már nem élhette meg ennek, a hűséges tanítvány, Tegzey Imre által gondosan sajtó alá rendezett kötetnek a megjelenését, mely egy új sorozat első darabja is kívánt lenni: a *PAEDAGOGUS-é (ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ)*, ahol a debreceni Borzsák-műhely régebbi tradícióinak ápolását is vállalták, mert a következő kötet éppen a már fentebb említett Varga Lászlónak a tudományos hagyatékát kívánja hozzáférhetővé tenni egy szélesebb pedagóguskör számára. A borzsáki szellem tehát nem hunyt ki Debrecenben, aminek az is jele, hogy távozása után néhány évvel (Szabó Árpáddal együtt) az egyetem díszdoktorává fogadta, csatlakozva ezzel több nagyhírű külföldi egyetem hasonló megtisztelő gesztusához (pl. a göttingeni).

Szó esett már a Huszti Józseffel való kapcsolatról, amelynek bizonyára szerepe volt abban, hogy Borzsák István mindig is nagy érdeklődést mutatott az európai humanizmus s benne a magyar reneszánsz és barokk iránt. Ezen a tudományterületen akkor mutatkozott nagyon aktívnak, amikor eltávolították a pesti bölcsészkarról. Ekkor született meg impozáns alkotása, *Az antikvitás XVI. századi képe* (1960), amely széles horizontú Bornemisza-tanulmányokat tartalmaz, s amely alapján a szerző az MTA doktora lett. Amikor 2000 decemberében a Magyar Neolatin Egyesület létrejött, nem véletlenül választották egyhangúlag éppen Borzsák Istvánt örökös tiszteletbeli elnökké. Borzsák professzor akkor azal a szerény megjegyzéssel vállalta el ezt a felkérést: „már ha tudjátok valami hasznát venni a tekintélyemnek”. *A Hungaria Latina* – ez az egyesület hivatalos neve – természetesen nem is védőpajzsként akarta és akarja használni a nagy akadémikus tudósnek, megannyi tudományos díj és kitüntetés birtokosának nevét, hanem mint egy szellemiség megtestesítőjét állította az élre. Benne a társaság tagjai a klasszikus európai műveltség egyik letéteményesét látják, annak az értelmiségnek a jelképét, amely napjainkban meglehetősen szorongatott helyzetbe került, s szinte mint Herculesnek kell döntenie, hogy merre haladjon tovább:

az emberiség vagy pedig egy rosszul értelmezett „elanyagiasodás” útján. Borzsák Istvánnak természetes emberi gyengéi ellenére a nehéz történelmi helyzetekben megmutatkozó helytállása jól kifejezheti ezt a herculesi-héraklési attitűdöt. De ezt igyekeztek képviselni a *Neolatin Stúdiók Világkonferenciájának* debreceni majd budapesti rendezvényei is (egyikük már címével is jelezte ezt: *Hercules Neolatinus*). Felhíván a figyelmet a kultúrák európai és magyarországi találkozására, tehát épp arra a meghatározó civilizációs jelenségre, amelynek Borzsák István oly kiemelkedő kutatója volt. Maradjon tehát közöttünk az ő szelleme! Igyekezzünk belőle ezt mindenképpen megőrizni! Ugyanúgy, ahogy ő is minden tőle telhetőt megtett a magyar kultúra „apanyelvének”, a latinak a megtartásáért, az összes felelős személyiségnek nekiszögezve a kérdést: *Kell-e a latin?* (1990). Nos: nekünk kell! Már csak azért is, hogy megőrizzük jeles ismerőjének és művelőjének értékálló szellemi örökségét is!

De kell természetesen a latin mindenekelőtt azért, hogy a globalizáció időszakában, amikor mint minden nagyarányú változást hozó átalakulás időszakában bizonyos kulturális és morális értékek szükségképpen megkérdőjeleződnek, ne felejtődjenek el azok a pótolhatatlan, időtálló értékek, amelyeket részben éppen a klasszikus antikvitás, a Biblia és a kereszténység, valamint a középkori és humanista Európa hagyott ránk, s amelyhez a későbbiekben hozzájárultak a felvilágosodás, a klasszicizmus, valamint a romantika és a modern világ szellemi értékei is, gyakran ugyancsak latin nyelven szólalva meg vagy legalább is a klasszikus antik filozófiából és műveltségéből merítve mint forrásból. A debreceni Klasszika-filológiai Tanszék immár a művészettörténettel is kiegészülve, e szellemi javak megőrzésén fáradozik, amelyeket a bolognai folyamat megpróbál még szélesebb társadalmi rétegek tulajdonává tenni, méghozzá olyan módon, hogy ez teljes összhangban legyen az egész európai oktatással és képzéssel, azaz a műveltséggel, amely a globalizáció korában várhatólag egyetlen hatalmas „faluvá” váló világunknak, azaz földünk civilizációjának hordozója és támasza lesz. Ezért van jelentősége annak, hogy a hazai Bologna-folyamat részeként a Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai Tanszéke előbb a BA-képzésben, majd az MA-képzésben is elnyerte az akkreditációt, úgyhogy várja a minél nagyobb számban jelentkező hallgatóságot. Így kívánja a tanszék megőrizni Debrecen hosszú évszázadok óta betöltött civilizációs szerepét. E gondolat jegyében szervezték meg például 2008 tavaszán a Láng Nándor teremben azt a latin tanulmányi versenyt, amely egyúttal Borzsák Istvánnak is, a nagy mesternek is tisztelegni kívánt. De tisztelgés volt ez azelőtt a Kádár Zoltán professzor előtt is, aki ugyanezen a tanszéken valamikor az antik és a bizánci művészet és vallástörténet nemzetközileg ugyancsak ismert művelője volt, s akinek szakterületét a későbbiekben a jelenlegi tanszékvezető, Gesztelyi Tamás folytatta mint a gemmakutatás jeles művelője. 2008 nyarától pedig immár az ő utóda az a Nagy Ilona lesz, akinek fő kutatási területe Borzsák Istvánhoz hasonlóan a közép- és újlatin, miként azt közelmúltban megvédett habilitációs értekezése is bizonyítja.

**Klasszikus latin és neolatin – a hagyományok ápolásának perspektívái
a globalizáció világában: a nemzetközi tekintély és a hazai tradíció
ápolásához kellene a klasszikus nyelvek**

Láttuk tehát, hogy a debreceni Klasszikus-filológiai Tanszék működése nemcsak a klasszikus latin nyelv ápolására irányul, hanem az utóbbi időben mind nagyobb teret nyert ezen belül a közép- és az újlatin tanulmányozása és oktatása, részben a korábbi tradícióknak megfelelően. Ennek ékes bizonyítéka, hogy főként debreceni kezdeményezésre alakult meg a Magyar Neolatin Egyesület (Hungaria Latina) 2000. december 28-án, mely egyesület második legkorábban létre jövő filiáléja nem véletlenül a debreceni tagozat lett. Elnökének Tegye Imrét választotta, a titkár pedig M. Nagy Ilona lett. Debrecen hozta létre elsőként a maga neolatin tagozatát, hiszen ebben a városban a közép- és a neolatin művelésének, mint már láttuk, igen régi hagyományai vannak. Különösen a református egyház tett nagyon sokat a magyarországi kultúra latin nyelvű művelése érdekében, amit a Kollégium Nagykönyvtárának hatalmas, országos ritkaságokat is magába foglaló gyűjteménye is jelez. E könyvtár falai nemcsak a hazai és az európai protestantizmus óriási teológiai anyagát védik, hanem igen gazdag latin nyelvű szépirodalmi anyagot is őriznek, például az iskolai költészet tárgyköréből. Az itt védett latin nyelvű kincsek közül sok minden mind a mai napig nem látott nyomtatásban napvilágot, úgy hogy a helyi kutatásnak közzétételében még hatalmas feladatokat kell elvégeznie. A neolatin egyesület debreceni tagozata a Református Kollégium munkatársaival együtt erre a feladatra vállalkozik, Szabadi Istvánnak a Levéltár igazgatójának a vezetésével.

A Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai Tanszékének is régi hagyományai vannak a neolatin stúdiumok területén, hiszen mint már mondtuk, itt tevékenykedett a két világháború között, majd pedig az egyetemi könyvtár főmunkatársa lett az a Varga László, aki a debreceni neolatin irodalom mindmáig nagytekintélyű kutatója maradt, s akinek halálával félbemaradt tudományos örökségét ugyancsak a debreceni tagozat kívánja a nyilvánosság elé tárni egy új kiadványsorozat elindításával *Paedagogus* címmel. Ebben a sorozatban szeretnénk megjelentetni Varga László sajnós korábban közzé nem tett Zsámboki János-monográfiáját, valamint Karner Egyed latin nyelvű tanítókölteményeit, amelyeket a kitűnő debreceni könyvtáros és tanár gyűjtött össze a pannonhalmi könyvtárban.

A jelzett feladatok elvégzése érdekében a Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai Tanszéke már 1995-ben megindította azt az AGATHA- /ΑΓΑΘΑ/-sorozatot, amely többek között neolatin tanulmányok közzétételére is vállalkozik. Ez volt jellemző már a sorozat első kötetére is, amely Cicero öröksége – *HEREDITAS CICERONIANA (STUDIA MEMORIAE CICERONIS MMC ANNIS ANTE NATI DICATA)* címmel jelent meg, benne nyolc olyan dolgozattal, amely Cicero utóéletét mutatta be, részben a neolatin Magyarországon. Ugyancsak több

neolatin dolgozat jelent meg a *Corpus Rei Publicae* kötetben, amit részben az is megmagyaráz, hogy a kötetet jegyző Havas László a közép- és a neolatin irodalmat is kutatja (a szerkesztést Szekeres Csilla és Szűcs Gábor végezte el). Kizárólag a neolatin irodalomnak van szentelve a sorozat XI. kötete, amely egy csaknem 350 évvel korábban megjelent latin nyelvű Magyarország-történetet bocsátott közre újból, első ízben immár magyar fordítást is mellékelve. A szóban forgó munka Nadányi János *Magyar Florusa*, (Iohannis Nadányi Florus Hungaricus, Amszterdam, 1663) amely részletes bevezetéssel és alapos jegyzetekkel, valamint az 1664-es angol nyelvű átdolgozás részleges mellékelésével jelent meg 2001-ben. Ennek köszönhetően ez a munka a legújabb magyarországi irodalomtörténeti összefoglalásokba, valamint történeti és irodalomtörténeti áttekintésekbe is bekerült annak a szellemi rangnak megfelelően, amelyet a mű szerzője, Nadányi János mind a magyar, mind az európai kultúrán belül a 17. században betöltött. Ugyancsak ebben a sorozatban látott napvilágot 2003-ban a már említett Nadányi Jánosnak *Opera Selecta*-ja is, amely Nadányi történetírói életművén kívül a szerző jog- és tudománybölcseleti írásait is közzéteszi. Ezek a hosszú időn keresztül elfeledett alkotások arra világítanak rá, hogy Nadányi János a magyarországi cartesianus (azaz a Descartes-i és az ő nyomdokain haladó) gondolat egyik legkiemelkedőbb művelője volt, aki eljutott az egészen friss grotiusi jogbölcseleti megközelítésig, Magyarországon elsőként írva ebben a szellemben önálló tudományos művet. Ilyen módon Nadányi Jánost a modern emberi jogok elmélete egyik első magyarországi megalapozójaként lehet értelmezni, akinek tevékenysége voltaképpen az „Emberi Jogok Nyilatkozata” és az „Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata” (francia forradalom, ENSZ) felé mutat.

Különösen megerősödött az AGATHA-sorozat közép- és neolatin arculata a 2003-as esztendőktől, mert ettől az időtől kezdve több munka is kifejezetten a medievisztika és a neolatin műveltség tárgyköréhez kapcsolódik. Az AGATHA-sorozat XIII. kötetében Sarbak Gábor megjelentette Hadnagy Bálint pálos rendi kézikönyvét (*Miracula Sancti Pauli Primi Heremite*). Ez a kiadás nem csak az eredeti latin szöveget tartalmazza, hanem hű magyar fordítását is. Ugyancsak bilingvis kiadás teszi közzé a Szent László királyról szóló középkori prédikációkat, ezt a kötetet a hazai medievisztikai kutatások egyik legjelentősebb képviselője, Madas Edit gondozta (*Sermones de Sancto Ladislao rege Hungariae*). Ugyancsak a kétnyelvű kiadások számát gyarapította Szent István Intelmeinek az AGATHA-sorozatban megjelentetett két kiadása is, amelyek mindegyike kétnyelvű, a korábbi latin és magyar nyelvű (*Sancti Stephani regis primi Hungariae: Libellus de institutione morum sive Admonitio spiritualis*), a másik pedig latin-francia nyelvű (Saint Étienne de Hongrie: Petit traité d'éducation morale ou Exhortation spirituelle, Debrecen, 2007 – translatione Franco-Gallica instruxit Iohannes-Petrus Levet).

Ezek a kiadások már eddig is alapvetően pozitív kritikai visszhangot váltottak ki (pl. Nemerényi Előd, BUKSZ, 2006; Báthory Orsolya, *Classica-Mediaevalia-Neolatina* II., 169–171.) s már nemzetközi reakciókkal is találkozunk. Ter-

mészteresen a sorozat nem csupán szövegkiadásokkal foglalkozik, hanem tudományos feldolgozásokat és vizsgálatokat is közlétesz. Erre a legjobb bizonyítékot Nemerkenyi Előd doktori értekezése szolgáltatja, amelyet a CEU-n (Central European University) védett meg, de közzétételére az AGATHA XIV. kötetében került sor. Ugyanerre szolgáltatnak példát a Societas Neolatina Hungarica kiadványai, amelyek a magyar neolatin konferenciák anyagát teszik közzé. Így jelent meg *Hercules Latinus* címmel az a kötet, amely a 2005. szeptember 1–4. között Debrecenben megrendezett IANLS előkonferencia anyagát publikálta, két másik kötet: *Classica-Mediaevalia-Neolatina* I–II. pedig két magyarországi rendezvény előadásait bocsátotta közre. A tanszék egyik korábbi oktatójának, Németh Bélának, aki jeles Catullus-szakértőnek is számít, ugyancsak van értékelhető költői munkássága a neolatin irodalom keretében, s úgyszintén jó kapcsolatot tartanak fenn Debrecennel olyan más, latinul mai napig verselő szakemberek és tudósok, mint Fehér Bence, Rihmer Zoltán és a jelenleg doktori disszertációjának megvédése előtt álló Kőríz Imre.

Mindezeket még kiegészíti a teljes latinság készülő első magyarországi szótárának tervezete, amelynek szerkesztését a debreceni tagozat elnöke, Tegye Imre végzi. Ennek az utóbbi kiadványnak egyelőre három mutatófüzete jelent meg, amely a C-betűt tartalmazza, s nagyon kívánatos lenne, hogy az elkövetkezendő években a teljes szótár is napvilágot láthasson. Ennek záloga az a debreceni PhD (doktorképző)-műhely, amelynek filológiai szempontból az irányítása az elkövetkezendő években annak az M. Nagy Ilonának lesz feladata, aki az AGATHA-sorozatban egy rendkívül összetett módszert alkalmazó szövegvizsgálatot jelentetett meg *Szent Margit élete és csodatételei – A Margit Legenda és latin forrásai* (Debrecen, 2004.) címmel, amelynek immár újabb átdolgozott változata is sajtó alatt van, mint a szerző „Habilitationsschrift”-je. Jó lenne, ha Magyarországon kívül az említett munkákat Európa-szerte is alaposabban megismernék, s így a magyarországi kutatások ugyanúgy az egyetemes európai műveltség szerves részévé válnának, mint ahogy a magyar kultúra annak már legalább 1000 esztendeje a szerves részét képezi. A fentebbiekben jelzett munkák alaposabb tanulmányozása arról is meggyőzheti az olvasókat, hogy Debrecenben nem szakadtak meg a 20. század nehéz évtizedeiben (a két világháború és a varsói szerződéshez való tartozás éveit során sem) azok a fontos kulturális és tudományos törekvések, amelyek a neolatin szellemiség magas szintű művelését tűzték ki célul. Mind Borzsák István tevékenysége és az ő idejében folyó munkálatok, mind az ő Budapestre való távozása utáni kutatások azt jelzik, hogy a latin szellem és kultúra művelése Debrecenben és Magyarországon továbbra is folyamatos, s mindehhez megvan a szükséges tudományos és szellemi kapacitás, lelkesedés. Éppen ezért sajnálni lehet, hogy a Szilágyi János György által szerkesztett hatalmas kötet: *VOCES PAGINARUM: Magyar ókortudomány a 20. században* (Budapest, 2008.) viszonylag kevés figyelmet szentel a 20. század jelentősebb debreceni kutatóinak, hiszen kimaradt például a kötetből Kádár Zoltán

is, viszont örömmel tapasztalhatja az érdeklődő, hogy Ritoók Zsigmond akadémikus a Magyar Tudomány egy közelmúltbeli számában úgy értékeli, hogy a szövegkritikában az utóbbi évtizedek legjelentősebb teljesítményei Horatius, Tacitus és Florus szövegkiadásai voltak, amelyek mindegyike valamiképpen Debrecenhez kapcsolódik. Ugyancsak Ritoók Zsigmond méltató áttekintéseiben olvashatunk a debreceni neolatin kutatásokról, amelyek egyik eredménye volt Szent István Intelmeinek új, kritikai kiadása, amelyért a szöveggondozó a limoges-i egyetem díszdoktora lett ez év tavaszán. Talán ez a tény is mutatja, hogy a filológiai munka napjainkban is számíthat nemzetközi elismerésre, miként azt a debreceni kutatók eredményei is bizonyítják.

Debrecenben latin vagy görög szakon végzett művész és tudós a hazai és a nemzetközi reflektorfényben

Tanulságos lehet figyelembe venni, hogy a 20. század folyamán többek közt olyan nagyhírű és kiemelkedő jelentőségű magyar művészek és tudósok végeztek latin vagy görög szakot Debrecenben, mint Szabó Magda író, akinek munkáit nemcsak Magyarországon és magyarul, de számos idegen nyelven is érdeklődéssel olvassák. A nemrég elhunyt nagyszerű író a római szépségápolással foglalkozott doktori disszertációjában, amelynek könyvként megjelent változatát akkoriban meghalt professzora, Darkó Jenő emlékének ajánlotta. Ugyancsak Debrecenben végezte klasszika-filológiai tanulmányait az az Ujfalussy József akadémikus, aki mint zenetörténész egyike a 20. század legjelentősebb szakértőinek, olyan életműveket elemezve, mint Debussy, illetve Bartók Béla. Akadémiánknak és zenei életünknek e jeles tagjáról tudnunk kell, hogy ő Homérosz *Odüsszeia*-jából írta bölcsészdoktori értekezését, saját példájával igazolva, hogy a humán tudományok egyik legfőbb segítője manapság is az antik kultúrák és nyelvek ismerete. Bárcsak minél többen követnék ezeket a nemes példákat. Szabó Magda, vagy Ujfalussy József mindig fölemlegették egykori kedves debreceni klasszikus-filológus tanáraik életét és eleven példáját.

Bibliográfia a debreceni Klasszika-Filológiai Műhely történetéhez

- Kerepeszki Róbert*: Balkanológiai program a Debreceni Egyetemen a 20. század első felében. In: Velkey Ferenc (szerk.): Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica LVII. – Történeti Tanulmányok XIII. DE, Debrecen, 2005. 229–253. pp.
- Kerepeszki Róbert*: Darkó Jenő tudományszervező tevékenysége a m. kir. Tisza István Tudományegyetemen. In: Hollósi Gábor (szerk.): Közlemények a Debreceni Tudományegyetem történetéből II. Debrecen, 2005. 57–84. pp.
- Korompai Gáborné*: Dr. Varga László (1907–1968). In: Kun András–Szeszák Eleonóra (szerk.): Könyv és könyvtár XXIV. Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, Debrecen, 2002. 255–267. pp.

- Mudrák József*: A Debreceni Tudományegyetem Görög-latin Philológiai Szemináriumának története (1914–1949) *Antik Tanulmányok* 50 (2006) 323–331. pp.
- Mudrák József*: Egy elfelejtett klasszika-filológus: Mészáros Ede (1889–1964). *Debreceni Szemle* 2003/1. 52–57. pp.
- Mudrák József*: Vitéz Mészáros Ede klasszika-filológus élete és munkássága. In: Hollósi Gábor (szerk.): *Közlemények a Debreceni Tudományegyetem történetéből II.* Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelem és Néprajz Doktori Iskola, Debrecen, 2005. 4–40. pp.
- Sarkady János*: Szabó Árpád (1913–2001). *Antik Tanulmányok* 47 (2003) 132–133. pp.
- Szabó Árpád*: Darkó Jenő emlékezete. (Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Emlékszédek I. kötet, 4. szám) Debrecen, 1940.
- Szilágyi János György*: Szabó Árpádról. Búcsú és emlékezet. *Antik Tanulmányok* 47 (2003) 129–131. pp.
- Varga László*: A debreceni református kollégium tanárainak klasszika-filológiai munkássága 1738-tól 1849-ig. Debrecen, 1930.

Az Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis (ACD) azon kötetei, amelyek a helyi önkormányzatoknak vagy a velük szoros tudományos kapcsolatban álló tudósoknak lettek szentelve

- Tom. X–XI (1974–1975), szerk. Sarkady János: *Borzsák István*
- Tom. XVII–XVIII (1981–1982), szerk. Sarkady János és Havas László: *Darkó Jenő*
- Tom. XIX (1983), szerk. Sarkady János és Havas László: *Láng Nándor*
- Tom. XX (1984), szerk. Sarkady János és Havas László: *Borzsák István*
- Tom. XXII (1986), szerk. Sarkady János és Havas László: *Kádár Zoltán*
- Tom. XXIII (1987), szerk. Havas László: *Sarkady János*
- Tom. XXVII (1991), szerk. Sarkady János, Havas László, Puskás Ildikó: *Balla Lajos*
- Tom. XXX (1994), szerk. Havas László: *Mészáros Ede*
- Tom. XXXIII (1997), szerk. Köves-Zulauf Tamás és Havas László: *Alföldi András*
- Tom. XXXIV–XXXV (1998–1999), szerk. Havas László: *Ritoók Zsigmond*
- Tom. XXXVI (2000), szerk. Havas László: *Tegyey Imre*
- Tom. XL–XLI (2004–2005), szerk. Gesztelyi Tamás: *Havas László és Kádár Zoltán*

A debreceni neolatin kutatásokról is ad áttekintést:

Companion to the History of the Neo-Latin Studies in Hungary, szerk. Bartók István, Bp., 2005, ebben: Havas László: From Separate Local Workshops in Unified National Framework – Becoming Part of International Institutions, 77 skk., főleg: 80–82; l. még ugyanitt: Little Encyclopaedia of Neo-Latin Philologists, 95 skk.